

Значення відомостей, котрі подаються у даній темі, зумовлюється насамперед тим, що вони ма-ють бути неодмінним складовим елементом світо-глядних уявлень кожної людини: адже зараз у світі фактично відсутні суспільства, в яких не бу-ло б держави, які існували поза нею. Тому кожна людина, вступаючи у взаємовідносини з державою, її органами, посадовими особами, повинна мати правильні, науково обґрунтовані уявлення щодо природи, сутності цього надзвичайно важливого, практично значущого соціального явища.

1. Загальне поняття й ознаки держави

Держава — це *організація політичної влади домінуючої частини населення у соціально неоднорідному суспільстві, яка, забезпечуючи цілісність і безпеки суспільства здійснює керівництво ним на-самперед в інтересах цієї частини, а також уп-равління загальносуспільними справами.*

Коментуючи запропоноване визначення (яке, подібно до будь - яких дефініцій, не може претенду-вати на фіксацію всіх аспектів того явища, що відображається поняттям держави), відзначимо

лише такі моменти.

По-перше, виникнення та існування держави

пов'язується на ваш погляд, з будь-яким соціальним (не біологічним) розшаруванням суспільства, з його розподілом на ті чи інші частини, які поряд зі спільними загальносоціальними та загальнолюдськими мають також свої особливі, нерідко і протилежні потреби, інтереси. Розподіл суспільства тільки на класи (у соціально-економічному, традиційно марксистському розумінні цього поняття) - це хоча й найбільш поширена причина виникнення держави, проте не єдино можлива. Вона може сполучатися переплітатися з поділом суспільства скажімо на етнічні групи та інші соціальні підрозділи (які, проте, як і «чисті» класи, посідають здебільше неоднакове становище у системі суспільного виробництва). Отже, будь-яка соціальна неоднорідність суспільства зумовлює необхідність держави. Такий підхід аж ніяк не заперечує не виключає класового пояснення держави, але не зводиться тільки до нього.

По-друге, при деякій, на перший погляд, невизначеності поняття «домінуюча частина населення» все ж зрозуміло. Що йдеться про найвпливовішу соціальну групу» хоча такий (вирішальний) її вплив (зокрема, панування) може знаходити свій прояв у різних сферах суспільних відносин і здійснюватись різними засобами, у різних формах.

По-третє запропонована дефініція чітко фіксує що саме держава призначена вирішувати загальносуспільні питання, організовувати задоволення загальносоціальних потреб; окрім неї, здійснити це неспроможна будь-яка інша організація (структура). Однією з таких найперших потреб є забезпечення певної єдності суспільства як цілісного соціального організму (які б внутрішні суперечності, конфлікти його не розшаровували). Остання обставина якраз і зумовлює інтегративну (координуючу, узгоджувальну, консенсусну місію держави, при виконанні якої вона може виступати виразником, представником інтересів не тільки домінуючої частини населення, але й усього суспільства. Проте якщо обмежитись тільки цією суттєвою властивістю, класифікацію держав за їх соціальною сутністю здійснити не вдається.

По-четверте, «замикання» соціальної сутності держави на потреби та інтереси (чи то домінуючої частини, чи всього суспільства) дозволяє матеріалістично, тобто максимально об'єктивно, визначити цю сутність.

Ознаки, які відрізняють державну владу від влади первісного, соціально неоднорідного суспільства:

- у первісному суспільстві соціальна влада виражає і захищає інтереси всіх членів суспільства;

у соціально неоднорідному ж — інтереси насамперед керівного (панівного) класу, його частини або якоїсь іншої соціальної групи;

- у первісному суспільстві носії влади не відокремлюються за соціальним статусом, професійно від інших членів суспільства; у соціально неоднорідному (зокрема, класовому) суспільстві носії влади в організаційному відношенні відокремлені у певні структури, «загони»;

- у первісному суспільстві населення не оподатковується; у соціально неоднорідному (зокрема, класовому) суспільстві для утримання державної влади встановлюються податки;

- у первісному суспільстві органи влади не поділяються за окремими функціями на певні види, а у соціально неоднорідному (зокрема, класовому) суспільстві функції влади розподіляються між окремими органами (виникає специфічна структура влади);

- у первісному суспільстві влада поширюється на всіх членів роду, племені, на якій території вони б не перебували; а в державі влада поширюється на всіх людей, що перебувають на певній, належній їй території;

- у державі складається система особливих загальнообов'язкових правил поведінки — юридичних норм, яких не знало первісне суспільство. Поняття про такі норми стало позначатися з певних причин словом (терміном) «право».

2. Виникнення держави

Причини виникнення первісної (архаїчної) держави.

Первісні людські спільноти, які формувались спочатку тільки на кровноспоріднених зв'язках (роди), були, безперечно, соціальне однорідними утвореннями: групи людей, що існували всередині спільноти, виділялись виключно за біологічними властивостями (стать, вік, фізичний стан тощо). Тому й органи управління таким суспільством (збори сородичів, старійшина роду та ін.), а також загальні правила поведінки (звичаї, ритуали, тра-диції, табу), які діяли у ньому, виражали інтереси всіх його членів-сородичів.

Та внаслідок повільного, але неминучого, «не-відворотного» розвитку й ускладнення суспільно-го виробництва, а відповідно, і всього суспільного життя, об'єктивно виникають такі соціальне не-обхідні потреби, функції, на реалізації яких почи-нають зосереджуватись лише окремі члени роду, племені. Формуються, отже, хай спочатку і невеликі, групи людей, за котрими поступово закріп-ляються ці «ролі», котрі здебільшого вже «спеціа-лізуються» на вирішенні саме загально соціальних справ. До останніх насамперед належать: а) уп-равління — організація, координація діяльності сородичів, соплеменників; б) шаманство — риту-ально-обрядові, релігійні функції; в) військове ке-рівництво — організація захисту від завойовників та ін.

У таких «управлінців», певною мірою вже від-окремлених від «звичайних» членів спільноти, ви-никають, окрім загальносуспільних, ще й спе-цифічні групові інтереси, а отже, спільнота посту-пово стає мірою соціально неоднорідною. І це, як свідчать дані сучасної етнографії, археології, ста-родавньої історії, може відбуватись ще до суспіль-ного розподілу праці (зокрема, на скотарство та землеробство) і до виникнення приватної власності на засоби виробництва (але за наявності надлишко-вого продукту).

Зазначені угруповання утворюють, можна сказати, прошарок племінної бюрократії (управлінської, військової, релігійної), який здійснює керівництво суспільством вже не тільки у його загальних інтересах, але, так чи інакше, й у власних корпоративних інтересах. Остання обставина якраз і становить ту суттєву відмінність, котра відрізняє цю організацію управління від організації публічної влади у соціально однорідному (первіснооднорідному) суспільстві. Тому ця організація має бути відображена спеціальним поняттям, що йому відповідає сьогодні термін «держава».

Отже, якщо не вважати племінну бюрократію соціально-економічним класом у традиційно-марксистському розумінні цього поняття (ця частина суспільства, вже посідаючи специфічне місце у системі розподілу матеріальних благ, соціальних функцій, «ролей», прав і обов'язків, все ж не відрізняється від інших своїм відношенням до засобів виробництва), можна констатувати наявність докласової держави — держави племінної бюрократії. Вона була, за її соціальною сутністю, організацією публічної (політичної) влади домінуючої верхівки племінного соціально-неоднорідного суспільства. До речі, про архаїчну докласову державу писали такі вчені як Ф. Енгельс у книзі «Анти-Дюрінг» (1878 р.) та М. С. Грушевський у праці «Початки громадянства (генетична соціологія)» (1921 р.). А якщо вважати племінну бюрократію

соціальним класом, тоді таку організацію треба буде розглядати як класову державу.

З виникненням приватної власності на засоби виробництва, яка поступово зосереджується насамперед у руках зазначеного прошарку суспільства, а далі, з виникненням класів рабовласників і рабів (у деяких країнах — класів феодалів і кріпосних), соціальна сутність держави змінюється: остання стає організацією політичної влади рабовласників (або ж відразу феодалів).

Чимало таких держав згодом підкоряли собі інші народи (як державні, так і бездержавні) або ж самі втрачали незалежність внаслідок воєн чи інших історичних подій.

Причини утворення національної держави

Згодом, коли набирали сили такі нації, що жили компактно на своїй історичній території, та внаслідок конкретних історичних причин перебували у складі інонаціональних або

багатонаціональних держав, відносно самостійним чинником утворення нових держав ставало здійснення такими націями (народами) їх права на політичне самовизначення. За певних обставин цей чинник може набувати вирішального значення і вести до формування націо-нальних держав. Згадані держави утворювалися в процесі ліквідації імперій, колоній, суверенізації державоподібних формувань (за останнім варіантом відбувається нині утвердження незалежності держави Україна).

Втім, і «національні» держави завжди виникають у суспільстві, яке є соціально неоднорідним.

Зовнішніми (формальними) реквізитами націо-нальної приналежності держави мають бути, як правило, певні історично зумовлені її офіційні сим-воли: прапор, герб, гімн.

Ознаки, котрі відрізняють державу від інших організацій у соціально неоднорідному суспільстві:

- у кожній країні із соціально неоднорідним суспільством може існувати лише одна держава, а організацій — багато;

- тільки держава виступає офіційним представником усього суспільства; всі ж інші організації репрезентують лише його частину;

- тільки держава може вирішувати загально-суспільні справи — інші ж організації вирішують справи, що стосуються, як правило, лише частини суспільства;

- держава має у розпорядженні для виконання **своїх** завдань та функцій специфічний апарат, який володіє владними повноваженнями і має матеріальні засоби для реалізації цих повноважень;

- тільки держава може встановлювати загальнообов'язкові для всього населення правила поведінки — юридичні норми (право як спеціально-соціальне, юридичне явище);

- тільки державна влада характеризується суверенітетом. Його ознаки:

- верховенство влади; повнота влади; самостійність і формальна незалежність влади від будь-якої іншої організації (або особи) як у даній країні, так і за її межами.

Аналізувати співвідношення національних (етнічних) та соціальних коренів, аспектів будь-якої держави можна, виходячи з таких загальних положень:

1. Майже в кожній утвореній за новітню історію державі її народ (населення) є етнічно неоднорідним, складається, так чи інакше, з різних національно-культурних спільностей.

2. Кожна з таких етнічних спільностей, як правило, соціально неоднорідна, поділяється на певні класи, стани, прошарки, інші утворення, групи.

3. Не існує частин суспільства (класів, верств тощо), які були б етнічно нейтральними, «дистильованими», цілком позбавленими національних властивостей, рис.

Цим об'єктивно й зумовлюється складне переплетіння, діалектична взаємообумовленість, взаємозалежність соціальних і національних засад у сутності будь-якої держави (зокрема, сучасної України).

У наведених положеннях поняття нації, національної приналежності використано в його суто етнічному розумінні. Але й у цьому випадку слід зауважити, що національність (національна належність) людини, групи людей — це об'єктивний результат передусім (хоча й не тільки) її реальної конкретно-історичної соціалізації; він виявляється,

головним чином, в її соціальне (а не біологічно) обумовлених, тобто «вирощених» певним соціумом (а не генами), властивостях. Саме внаслідок цього, **по-перше**, для визначення національної приналежності людини або групи людей їхні біологічні, фізіологічні та інші позасоціальні властивості можуть мати лише допоміжне, другорядне, проте аж ніяк не вирішальне значення.

По-друге, навряд чи може існувати єдиний, уніфікований еталон (універсальний набір, «пакет» показників) приналежності людини до певної нації, особливо якщо окремі її частини протягом значного періоду існували у суттєво відмінних соціальних умовах. У цьому випадку можна говорити про різновиди певної нації (етносу), які є історично рівнозначними, «рівноправними» і не можуть порівнюватися, а тим більше протиставлятися один одному з позицій національної «чистоти».

А по-третє, одна й та сама людина, яка перебуває, особливо з дитинства, у багатонаціональному середовищі, оточенні, може в процесі становлення, формування, розвитку своєї особистості засвоювати різні етнокультурні ролі, надбання, здатна ставати носієм декількох (хоча й у різних «дозах») національно-культурних рис, особливостей, параметрів, менталітетів. І вона проявляє їх (хоч і нерівномірно, нерівноцінно) у відповідних етнокультурних режимах, ситуаціях, відносинах.

Очевидно, що тоді як осіб без національності, тобто абсолютно позбавлених яких би то не було об'єктивних національних рис, не існує, то особи, які є носіями властивостей кількох націй, досить поширені (у тому числі в Україні).

Проте існує ще й інше розуміння поняття нації — у її політичному, державно-громадянському вимірі, деякою мірою «юридизоване», а саме: нація — це спільність громадян даної держави. Саме

така позиція знаходить сьогодні все ширше визнання й підтримку державного керівництва сучасної України.

3. Види типів держав за їх сутністю

Типологія — теорія про типи тих чи інших явищ. Типологія держав призначена класифікувати, «розподіляти» всі держави, що існували в історії людства або існують і зараз, на такі види, групи, класи, котрі дають змогу розкрити їх соціально-політичну сутність.

Соціальна сутність держави (а втім, як і будь-якого іншого соціального явища) полягає в її здатності задовольняти певні потреби та інтереси цієї чи іншої спільноти (соціальної групи, частини, а іноді й усього суспільства). Отже, розкрити соціальну сутність держави означає виявити і вказати, інтереси і волю якої саме частини суспільства (класової, національної чи іншої) виражає, задовольняє дана держава. А досягнути цього можна тільки шляхом наукового, теоретичного дослідження держави, причому здійснюваного на основі соціально-змістовного, соціально-сутнісного підходу (відомо, що її офіційна назва, словесна «самореклама», як свідчить історія, не стільки розкривала, скільки приховувала, маскувала її справжню роль); і якби декларативна «зовнішність» держави, її термінологічна самооцінка завжди відповідали суті цього явища, потреби в науці, мабуть, не виникало б).

Розподіляти держави на певні різновиди (типи, класи) можна, ясна річ, і за іншими критеріями, зокрема, за методами здійснення влади (демократичні і тоталітарні), за характером та рівнем технічного, технологічного розвитку суспільства (доіндустріальні, або аграрні, індустріальні, постіндустріальні, чи, як сьогодні іноді висловлюються, інформаційні), за ставленням держави до релігії (теократичні, світські, атеїстичні), за географічним розташуванням (східні й західні; європейські, азіатські та ін.) тощо. **Усі** зазначені класифікації можна зустріти у давній та сучасній літературі. Однак жодна з подібних типологій, відображаючи, безперечно, досить важливі риси, параметри

держави, не дає відповіді на питання, — волю якого населення, якої його частини виражає даний різновид держави. А без такої відповіді соціальна сутність того явища, котре відображається поняттям держави, залишається нерозкритою, «прихованою». Тому згадані класифікації не можуть замінити такої типології держав, яка б фіксувала відмінності між ними саме з точки зору їх соціальної сутності. Історія існування держав — це, як правило, історія зміни їх соціальної сутності. Тому й типи держав є їх історичними типами.

Історичний тип держави — це система суттєвих рис, притаманних усім державам, економічною основою яких є певний тип виробничих відносин і які виражають соціальну змістовну (зокрема, класову) сутність і соціальне призначення держави.

Основні причини зміни типів держави:

- розвиток продуктивних сил і відповідна зміна виробничих відносин;
- зміна соціальної (зокрема, класової) структури суспільства; зміна панівного, домінуючого в економіці класу або іншої панівної, керівної групи населення, виникнення нового співвідношення класових та інших соціальних сил;
- перехід державної влади до представників іншого класу (частини класу, союзу класів) або іншої соціальної групи, а отже, зміна соціальної сутності держави.

При цьому слід пам'ятати, що хоча й має місце залежність держави насамперед від панівної, чи домінуючої, групи (класу) в суспільстві, проте держава є відносно самостійним утворенням.

Ознаки відносної самостійності держави:

організаційна відокремленість її від суспільства в цілому, від будь-яких груп і класів

(зокрема, від панівного, домінуючого); і

наявність власної внутрішньої будови (**структури**) та особливих, специфічних інтересів;

залежність не тільки від домінуючого класу, домінуючої групи, **але**, тією **чи іншою** мірою, й від інших груп суспільства (зокрема, від національних чи етнічних спільностей);

залежність не тільки від співвідношення **класових** та інших соціальних сил всередині країни, а й від зовнішньополітичних умов і подій;

необхідність виконувати не тільки суто класові, групові, а й загальносоціальні функції.

Внаслідок цього, існували, існують і будуть існувати держави так званого *перехідного типу*. Во-ни, як правило, виражають волю кількох спільностей (класів, націй, верств, груп) або ж волю частини певної спільності.

У різні епохи існували наступні **історичні типи держави**: *племінно-бюрократичний, рабовласницький, феодальний, буржуазний*.

Така класифікація зумовлюється тим, що саме вказані соціально-економічні спільності, класи — племінна бюрократія, рабовласники тощо — були домінуючою частиною населення у тому чи іншому суспільстві на певному етапі його історичного розвитку. Крім зазначених (та деяких інших перехідних) типів держави, вже відомих в історії людства, є підстави прогнозувати утворення у майбутньому держави так званого *соціально-демократичного типу* — *держави трудівників-власників*.

Між названими «чистими» типами держави, як правило, існували (а подекуди і нині існують) держави *перехідних*, так званих «*змішаних*» типів. До останніх належить, зокрема, ті сучасні держави, які обрали орієнтиром для свого розвитку правову державу соціальної демократії.

Типологічна приналежність держави відображає її соціально-змістовну сутність, так би мовити, у статиці. А в динаміці, в «роботі» держави така сутність розкривається через реалізацію її основних функцій.

4. Функції держави

Функції держави — це основні напрямки діяльності держави, які розкривають її соціальну сутність і призначення в суспільстві.

Види функцій держава:

- 1) *за соціальним значенням державної діяльності* — основні (безпосередньо характеризують соціальну сутність і призначення держави) і неосновні (не розкривають безпосередньо її соціальної сутності);
- 2) *за територіальною спрямованістю* — внутрішні і зовнішні;
- 3) *за сферою суспільного життя* — гуманітарні, економічні, політичні;
- 4) *за часом виконання* — постійні (здійснюються протягом усього часу існування даної держави), тимчасові (здійснюються протягом лише певного відтинку часу, наприклад, під час стихійного лиха, війни).